

EXIL, LITERATÚRA, FILOZOFIA (ŠPANIELSKY EXIL 1939)

JOSÉ LUIS ABELLÁN, Univerzita Complutense, Madrid

Hlavné príčiny opakovania španielskych novodobých exilov majú štrukturálnu povahu. Medzinárodná izolácia Španielska od počiatku 17. storočia, fenomén, ktorý J. Ortega y Gasset nazýval "tibetizáciou" Španielska, vyústil do procesu historickej involúcie, ktorý bol do značnej miery endogamný. Každý, kto čo len trochu rozumie kultúrnej antropológii, však vie, že endogamné impulzy sa kompenzujú exogamnými. Zákon antropologickej dialektiky si vyžaduje nastolenie rovnováhy medzi endogamiou a exogamiou, aby sa zachovalo zdravie spoločnosti. Izolácia a involúcia, znaky charakterizujúce endogamné postoje, sa kompenzujú komunikáciou a extroverziou, ktoré sú zasa charakteristické pre exogamné tendencie.

V prípade Španielska sa exogamia prejavila v podobe opakovaných exilov, ktoré boli často exilmi filozofickými. Istým spôsobom je to logické. Ak niekto v záujme ochrany svojej ľudskej dôstojnosti a osobnej slobody musí opustiť krajinu, kde sa narodil a kde má korene, často, a povedal by som, že takmer nevyhnutne, ho to vedie k filozofickej reflexii.

Španielska filozofia má často charakter "disidentského vedomia". V krajine, kde po stáročia bolo ono oficiálne posvätené, prezentované vo forme ortodoxie, sa všetko, čo sa od neho vzdialilo, považovalo za heterodoxiu a "novoty" sa dokonca tradične pokladali za zavrhnuteľné. Všetko nové bolo vždy podozrivé a prvých osvietenecov nazývali urážlivo "novátormi". Každá novota bola podozrivá, pretože mala potenciálne blízko k heréze, a kontrolovala sa prostredníctvom úzkej prepojenosti medzi cirkvou a štátom, ktorá v Španielsku pretrvala po stáročia. Súvislosť medzi herézou a exilom možno sledovať počas celých dejín Španielska.

V sociálno-politickej štruktúre, ako sme ju tu stručne načrtli, akýkoľvek "disent" vo vzťahu k danej spoločnosti stavia filozofa ako predstaviteľa "disidentského vedomia" na pokraj exilu. V skutočnosti mnoho vynikajúcich španielskych filozofov žilo nejaký čas v exile a niektorí v ňom prežili celý život. Sem treba prirodzene zahrnúť aj takzvaný "vnútorný exil", ktorí tvorili tí, čo neopustili krajinu, ale boli marginalizovaní, prenasledovaní či zakázaní.

V prípade individuálneho disentu máme do činenia s postavou izolovaného filozofa, akým bol na začiatku 16. storočia Luis Vives, alebo v našom storočí určité obdobie svojho života Miguel de Unamuno. Väčšinový "disent", zahrňujúci široký sektor obyvateľstva, môže byť príčinou občianskej vojny. Preto sa občianska vojna často spája s exilom a exil býva dialektickým dôsledkom občianskej vojny. Tak to bolo aj v prípade filozofického exilu 1939 - tento exil bol dôsledkom občianskej vojny rozpútanej v roku 1936.

Situácia je vážna najmä vtedy, ak občianska vojna skončí nastolením diktatúry, ako sa stalo v roku 1939. Exil je v takom prípade symbolom slobody, keďže exulant sa nepodrobuje podmienkam víťaza a volí slobodu aj za cenu opustenia vlasti.

Exulant sa tak stáva paradigmatickým príkladom jednej z antropologických dimenzií človeka - byť pútnikom vo svete. Jasne to vidíme v kresťanskom náboženstve, kde neposlušnosť našich prarodičov mala za následok ich vyhnanie z raja a bludné putovanie ľudstva po zemi s nádejou, že v budúcnosti znovuzískajú stratený raj. Podobné príklady však nachádzame aj v nekresťanských náboženstvách, najmä v orientálnych. V nich je už samotná existencia ako taká porovnateľná s exilom: explicitný panteizmus týchto náboženstiev (hinduizmu, buddhizmu, taoizmu) vedie k náhľadu, že už krok od Jedného nediferencovaného k diferencovanej mnohosti prírody sám osebe znamená pád, pretože individuálna existencia v čase je neoddeliteľná od zla. Existencia je bolesť a v tomto zmysle je pádom už samotné stvorenie, ktoré stavia človeka do situácie hľadajúceho putovania, ktorého zmyslom je integrácia s nediferencovaným Jedným.

V úsilí o znovuzískanie strateného raja sa človek stáva pútnikom - exulantom na Zemi. Tomuto aspektu ľudskej prirodzenosti venuje španielska literatúra veľa pozornosti, najmä v dvoch veľkých románových žánroch: v pikaresknom a rytierskom románe. V prvom sa ako jeho hrdina objavuje "pikaro" (šibal), symbolická a archetypická postava reprezentujúca ľudskú bytosť vrhnutú do sveta z neznámeho raja. Tak sa pri rieke, ktorá mu prepožičala svoje meno, zrodil Lazarrillo z Tormesu, tak sa z "Adamovho tela" zrodil Guzmán z Alfarache, ktorý uzrel svetlo sveta v sevillskej usadlosti, ktorej názov sa stal súčasťou jeho mena. Práve vďaka tejto vlastnosti "byť vrhnutý" do sveta alebo, čo je to isté, byť v ňom exulantom, má jeho biografía pútnickú povahu. Píkaro ako "sluha mnohých pánov" začína svoje putovanie po cestách-necestách a jeho život sa stáva putovaním sociálne marginalizovanej bytosti, presnejšie, pikaro sa stáva "vnútorným exulantom".

Rytiersky román je ďalším literárnym žánrom s rovnakým symbolickým významom, lebo putujúci rytier je ďalším archetypom pútnika na zemi či exulanta vo svete, pretože pozdvihol rytierstvo na úroveň náboženstva. Urobil z neho rytiersky rád, ktorý dáva jeho životu v rámci jeho nomádskej povahy zmysel. V dôvtipnom rytierovi z La Manche nesporne nachádzame ideál tohto archetypu, pretože z rytierstva urobil konečný zmysel všetkých svojich aktivít. Jeho život sa identifikuje s cestou, ktorou kráča, v každom okamihu a aby sa vyhol akémukoľvek inému zaradeniu, vzdáva sa od miest, ktoré by mu zabraňovali vykonávať jeho poslanie slobodne, tak, ako ho vykonáva pod šírým nebom a mimo rámca akéhokoľvek sociálneho poriadku. Preto sa vyhýba aj Svätému Bratstvu, lebo toto stretnutie by nevyhnutne viedlo ku konfrontácii. Don Quijote upiera svoj zrak len na Dulcineu ako svoj nedosiahnuteľný ideál a táto viera je preňho zdrojom totálnej a absolútnej slobody, ktorá je afirmáciou jeho ja a základom utópie, hľadajúcej výlučne spravodlivosť v súlade s vlastným poznaním a chápaním. Quijotovský exulant musí byť exulantom, aby ním paradoxne prestal byť, lebo len v exile, t.j. izolovaný od všetkých, môže urobiť z ja - zo svojho vlastného ja - centrum, v ktorom sa bude on sám reintegrovať, mimo akéhokoľvek odcudzenia nanucovaného spoločnosťou.

Vo filozofickom pláne dokázal legitimovať tieto hlboké náboženské a literárne intuície len existencializmus. Heidegger v *Sein und Zeit* zavádza pojem *Geworfenheit* aby, vychádzajúc z fenomenológie, odhalil základnú skutočnosť každého ľudského života: byť vrhnutý do sveta ako objekt, navyše v chaose existujúceho. Z tohto pohľadu sa vytráca každý prvok previnenia alebo trestu, prvotný hriech prestáva byť prvotným

hriechom, a stáva sa obyčajným pokleskom vo svete daného. Stará náboženská intuícia sa sekularizuje a vyvstáva vo forme existenciálnej kategórie *dyección* (láva, výkaly) alebo *derelicción* (opustenosť). Nachádzame sa zoči-voči základnej skutočnosti každého ľudského života, ktorá ako taká podmieňuje jeho existenciu - z človeka robí pútnika na zemi a z exilu filozofickú kategóriu, definujúcu človeka ako takého.

Niekedy sa tvrdí, že týmto putovaním sa z pobytu človeka na zemi stáva cesta bez cieľa, ale nie je to pravda. Človek hľadá dobro, ktoré mu chýba, pokúša sa prekonať biologickú nedostatočnosť, do ktorej ho situovalo jeho postavenie exulanta, pričom vie, že svoj cieľ dosiahne len tak, že sa bude znovusituovať do Centra, nech už je to Zaslúbená Zem, Stratený raj alebo Otcovský domov. Ak chceme tento aspekt ľudskej podstaty analyzovať hlbšie, musíme preskúmať, aká dôležitá je pre jej úplné pochopenie mystická dimenzia Centra.

Na tomto mieste sa obmedzíme len na konštatovanie tejto dôležitosti a na zdôraznenie významu centra ako spásy. Znovuzískaním centra sa človek zachráni pred vlastnou biedou a postavením exulanta. Preto každé Centrum implikuje posvätný priestor - Arcadia, Hespérides, Atlantída, El Dorado-, ktorý sa často realizuje len v budúcnosti - nebo, raj, nový svet, ideálna spoločnosť-, ale vždy a v každom prípade predpokladá situovanie do jediného miesta, kde je spása možná práve preto, že umožňuje človeku prekonať postavenie exulanta. Pútnik príde do vlasti, ktorá ho prijíma s otvorenou náručou. Centrum je v tomto prípade miestom spásy a posvätným miestom, kde sa prekonáva každý druh príkoria, je osou sveta -*axis mundi*-, kde sa spája nebo so zemou a kde všetky protirečenia -*coincidentia oppositorum*- konvergujú do jednoty. *Axis mundi* a *coincidentia oppositorum* sú dimenziami Centra, ktoré umožňujú prirodzene prekonať ľudský údel tým, že človek znovunabudne svoj stav pred pokleskom alebo, ak máme použiť súčasnú terminológiu, prekonaná exil.

Aplikujme teraz tieto naše myšlienky na exil 1939, ktorý bol predovšetkým exilom politickým a ktorého putovanie svetom malo charakter návratu do Centra - t.j. do starootcovského domu-, bola to forma politickej reštaurácie ideálnej spoločnosti, o ktorú exulanti usilovali.

Poslúžme si metaforou cesty, ktorá tento exil vyjadruje najpresnejšie. Na inom mieste som hovoril o dôležitosti tejto metafory pre pochopenie akéhokoľvek exilu. Chápanie života ako cesty je čosi, čo sa objavuje vo všetkých vymedzeniach exilu ako antropologickej dimenzie ľudskej prirodzenosti. V náboženských vymedzeniach sa vyjadruje ako stav hľadania veriaceho - buď prostredníctvom *imitatio Christi*, alebo prostredníctvom *itinerarium mentis ad Deum*, ktorý charakterizuje celú mystickú literatúru. Vidíme, že v literatúre je to podobne. Pikaro aj putujúci rytier sú nomádmi, definovanými neustálym putovaním. Rovnako môžeme definovať aj španielsky exil 1939, označovaný názvom jedného z najdôležitejších exilových časopisov *Putujúce Španielsko*. V tomto zmysle exulant je pútnikom, hľadáčim skúsenosť zjavenia, ktorá by mu umožnila znovu sa integrovať do centra. Toto hľadanie bolo u mužov Exilu 39 úsilím vedeným snahou vytvoriť - alebo skôr "nájsť"- ideálnu spoločnosť. Možno práve v tejto vôli tvoriť spočíva najhlbšie tajomstvo onej obdivuhodnej historickej udalosti, ako to dokázal vytušiť Juan Marichal, keď ju charakterizoval ako *Numancia errante*.¹

¹Numancia - hlavné mesto predrománskeho iberského kmeňa Arévakov, ktoré so svojimi 4

Keď sa zamyslíme nad psychológiou exilu, zistíme, že charakteristickým pocitom každého exulanta je pocit "nostalgie". Nostalgia po vlasti sa u politického exulanta stotožňuje s nostalgiou po Centre vlastnou každému človeku. Tieto kategórie nás privádzajú k novej existenciálnej kategórii "stretnutia". Práve toto "stretnutie" má exulantovi prinavrátiť stratenú rovnováhu, vrátiť mu Centrum, ktoré stratil pri odchode z vlasti. Ako som písal na inom mieste, "s odchodom do exilu začína exulant putovanie za hľadaním iných ľudí a iných kultúr, ktoré by mu pomohli znovu nájsť zmysel svojej ľudskosti". Španieli hľadali v exile túto možnosť "stretnutia", ktoré by obohatilo a naplnilo zmyslom ich životy. To, že odišli práve do latinskoamerických krajín, im do určitej miery umožnilo priblížiť sa k ideálnej spoločnosti. Preto boli ich postoje také utopické.

Názorným príkladom našej analýzy bude mexický exil, konkrétne takmer paradigmatický prípad významného filozofa Josého Gaosa. Gaos spochybuje všeobecne rozšírené a prijaté idey o adaptácii jednotlivcov na spoločnosť. Z vlastnej skúsenosti je mu jasné, že človek sa vždy na svoju spoločnosť neadaptuje a že sa to stáva často. Práve táto skutočnosť vysvetľuje existenciu rebelov, nonkonformných, reformátorov, revolucionárov, ktorá by sa inak dala vysvetliť iba ťažko.

Tento názor je v súlade s jeho teóriou "dvoch vlastí". Gaos rozlišuje vlasť *pôvodu*, v ktorej sa človek narodil a ktorá je mimo každej osobnej voľby, a vlasť *osudu*, ktorá sa nie vždy zhoduje s prvou; je to vlasť prijatá, ktorú si jednotlivec zvolil dobrovoľne. Takouto vlasťou sa pre mnohých španielskych exulantov stalo Mexiko, kde sa usadili po prehratej občianskej vojne.

Adaptácia na inú spoločnosť, než je tá, v ktorej sa človek narodil, závisí od vzťahu, aký si k nej vytvoríme. Bol to aj prípad vzťahu španielskych republikánov k Mexiku. Neadaptovali sa na *kráľovské* Španielsko bourbonovskej Reštaurácie a chceli ho nahradiť republikánskym režimom. Nedokázali však zabezpečiť jeho stabilizáciu, preto sa rozhodli žiť v inej krajine - v Mexiku, ktoré v tom čase pre nich predstavovalo *ideálnu* spoločnosť. Gaos píše: "Príbuznosť medzi revolučným Mexikom a republikánskym Španielskom - ktorej potvrdením boli slávne dejiny Mexika od príchodu španielskych exulantov - bola rozhodujúcim faktorom vzťahu Mexika k Republike a k utečencom, ako aj ich adaptácie na Mexiko".

V Gaosovom prípade bola adaptácia taká dokonalá, že ho viedla k revízii jeho predchádzajúcich názorov na mexický a španielsky národ. Gaos tvrdí, že v 18. storočí sa v Španielsku i v jeho amerických kolóniách zrodilo hnutie za kultúrnu obnovu a prekonanie dekadencie, ktoré na polostrove vyústilo do snáh o *kritickú revíziu* a na kontinente do úsilia o *politickú nezávislosť*. Obe hnutia - kultúrne aj politické - sa živili spoločnou túžbou po slobode. Kolónie sa chceli oslobodiť od svojej metropoly a metropola od seba samej - a obe, metropola aj kolónie sa spolu túžili oslobodiť od spoločnej imperiálnej minulosti.

"Hnutie - píše Gaos - sa definitívne stalo hnutím politickým a ako také na začiatku 20. storočia triumfovalo v *kolóniách kontinentu*. V *kolóniách* na Antilských ostrovoch

000 obyvateľmi dokázalo vyše desať rokov odolávať rímskemu obliehaniu, až napokon ho v r. 133 pred Kristom nechal vyhľadať Publius Escipión so svojou šesťdesiatistiscovou armádou. Do dejín sa dostalo ako symbol nepokoriteľnosti (pozn. prekl.).

politické hnutie v priebehu 20. storočia stále silnelo, až koncom tohto storočia triumfovalo v poslednej z kolónií. Na *polostrove* v priebehu minulého a nášho storočia pretrvalo, rozšírilo sa, pozdvihlo sa na úroveň duchovného hnutia a vyústilo do politických hnutí za konštitúciu a liberalizmus a do hnutí republikánskych, ktoré viedli k prvej a druhej republike, ale ako politické hnutie ešte netriumfovalo." (GAOS, J.: Pensamiento de lengua española. México, Editorial Stylo, 1945, s. 38-39).

Záver je jasný: "Španielsko je posledná kolónia, ktorá zostáva kolóniou seba samej, jediný hispano-americký národ, ktorý má pred sebou úlohu získať nielen duchovnú, ale aj politickú nezávislosť. Hnutie za duchovnú a politickú nezávislosť, ktoré predstavovala Druhá republika, skrachovalo porážkou v občianskej vojne, *španielski republikáni však videli pokračovanie svojich liberálnych snažení v amerických republikách, ktoré realizovali ich túžby*. Preto Gaos ako líder exulantov tvrdí: "Ameriku sme prijali ako osud, o šťastnej ruke ktorého sme sa čoskoro presvedčili. Tu sme mohli ďalej bez pocitu zrady rozvíjať tradície španielskeho liberalizmu, ktoré sme v týchto krajinách a v ich liberálnych režimoch považovali za triumfujúcu tradíciu v boji za nezávislosť. Práve preto sme sa nemohli cítiť ako cudzinci v krajinách rozvíjajúcich tie isté tradície, pre vernosť ktorým sme sem prišli." (GAOS, J.: Confesiones profesionales. México, F.C.E., 1958, s. 112).

Podobný osud mali mnohí ďalší španielski exulanti v rozličných hispano-amerických krajinách. Gaosov postoj môžeme považovať za paradigmu pre mnohých iných a jeho samotného za hovorcu celej skupiny. V tomto duchu je Gaosova argumentácia výrazom celého exilu. Utopický impulz, ktorý sa premietol aj v jeho postoji k exilu, sa odráža aj v úvodníku, ktorý vyšiel v prvom čísle časopisu *España peregrina* (Putujúce Španielsko) vo februári 1940, t.j. necelý rok po skončení občianskej vojny: "My, španielski intelektuáli, duchovní dediči snažení nášho národa, ktorí máme tiež španielsku vôľu pozdvihnúť sa na úroveň sveta, v ktorom by v celej plnosti zažiarila ľudská dôstojnosť, verejne deklaruujeme naše rozhodnutie neľutovať snahy ani obeť vedúce k víťazstvu veci Španielska na jeho území a na celom svete. Verejne deklaruujeme našu neochotu žiť vo svete, kde vládne nespravodlivosť, resp. vo svete, ktorý sa nesnaží ju odstrániť. Verejne vyznávame našu vieru v univerzálny poriadok pravdy, prekonávajúci akékoľvek násilie. Vyhlasujeme, že nepodmienečne zasväťíme naše životy rozvoju najvyšších hodnôt ducha, osobnej a kolektívnej morálky, konkviste univerzálného vedomia a jeho pokladom komunikácie, tvorivej slobode imaginácie a inteligencie; to všetko sú aspekty vyššieho života, uskutočniteľného len v rámci spoločnosti, ktorá namiesto toho aby ho zakazovala, bude ho podporovať. Ide nám o to, aby sa naša duša stala hlasom krvi nášho ľudu, aby sme odsúdili všetko to, čo volanie tejto krvi odsudzuje, a aby naše slová a činy oživilo všetko to, čo oživuje mimoriadna plodnosť tejto krvi. Pod túto zakrvavenú zástavu, reprezentujúcu nezlomnú vôľu španielskeho ľudu, povolávame všetkých ľudí dobrej vôle na celom svete. [...] Tu je Španielsko, objaviteľ nových, cudzích svetov, v hľadaní duchovných a materiálnych právd [...] Zvlášť sa obraciame na vás, americké národy, ktoré sa začlenili do sveta vďaka tvorivým snahám Španielska. Pod znakom Nového sveta ste sa tu narodili a tu ste, oddelení od Európy, vyrástli. Svetová epocha, ktorú otvoril holocaust Matky Španielska, nepochybne svedčí o období vašej zrelosti, v ktorom musíte rozvíjať vaše osobitosti a danosti, esenciu Nového sveta,

ktorá vás odlišuje od kontinentálu a charakterizuje. Tu, medzi vami, nás podnecuje rovnaký historický cieľ - zasvätiť svoje sily úlohe budovania nového sveta..."

Ak máme na zreteli, že filozofický Exil 1939 je prvou väčšou kultúrnou, politickou a filozofickou emigráciou Španielov do iberoamerických krajín od čias vyhlásenia politickej nezávislosti týchto krajín v roku 1824, môžeme ho považovať za prvý významný krok konštituovania spoločného "hispanického povedomia", ktoré by bolo zjednocujúcim činiteľom pre všetky krajiny hovoriace tým istým jazykom. V októbri 1946 bol tento zámer potvrdený založením časopisu *Las Españas* (Španielska). Gramatická forma plurálu v názve časopisu vyjadruje existenciu Iberoamerickej spoločnosti národov, ktorá bola inštitucionálne ustanovená až omnoho neskôr, po nastolení demokracie v Španielsku. Medzitým veľkí exiloví myslitelia - samotný Gaos, Ferrater Mora, García Bacca, María Zambranová atď. - položili základy tohto grandiózneho "stretnutia", ktorým sa prekonáva akýkoľvek exil.

Zo španielskeho originálu *Exilio, literatura, filosofía (En torno al exilio español 1939)* - pôvodného textu napísaného pri príležitosti 60. výročia ukončenia Španielskej občianskej vojny - preložila *Paulína Šišmišová*.